ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

The Greek Review of Social Research

Vol 36 (1979)

36-37

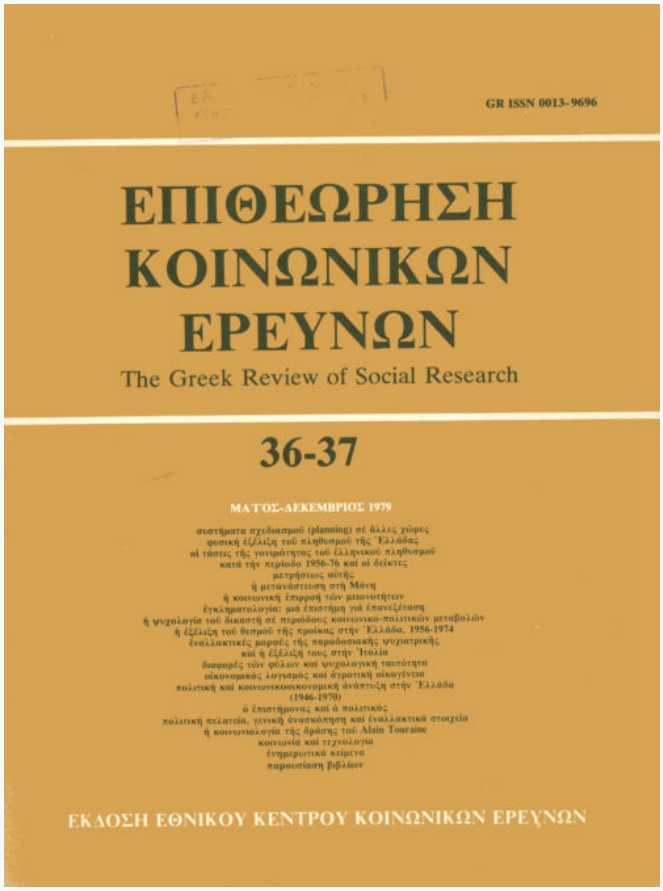

Κοινωνία και τεχνολογία: Παραδοσιακή κοινωνία και φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής. Συμπεράσματα εθνο-κοινωνιολογικής έρευνας

Claude Rivals, Βασίλης Σ. Α. Παπαϊωάννου

doi: 10.12681/grsr.468

Copyright © 1979, Claude Rivals, Βασίλης Σ. Α. Παπαϊωάννου

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0.

To cite this article:

Rivals, C., & Παπαϊωάννου Β. Σ. Α. (1979). Κοινωνία και τεχνολογία: Παραδοσιακή κοινωνία και φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής. Συμπεράσματα εθνο-κοινωνιολογικής έρευνας. *The Greek Review of Social Research*, *36*, 440–447. https://doi.org/10.12681/grsr.468

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 12/10/2024 12:09:42

κοινωνία καί τεχνολογία

Παραδοσιακή κοινωνία καί φεουδαρχικός τρόπος παραγωγῆς. Συμπεράσματα ἐθνο-κοινωνιολογικῆς ἔρευνας

τοῦ
Claude Rivals

Δρος Κοινωνιολόγου - Ἐθνολόγου Ἰνστιτοῦτο Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν Πανεπιστήμιο Toulouse Le Mirail

Μετάφραση: Βασ. Σ. Α. Παπαϊωάννου

Τό κείμενο τοῦ ἄρθρου πού ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ ἀπόσπασμα ἀπό τήν ἐθνο-κοινωνιολογική ἐργασία (πού ἐκδόθηκε καί σέ βιβλίο) τοῦ Claude Rivals, μέ τίτλο: *Ὁ ἀνεμόμυλος καί ὁ μυλωνάς στήν παραδοσιακή γαλλική κοινωνία.*

Ὁ C. Rivals εἶναι ἐπιμελητής στό Ἰνστιτοῦτο Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Toulouse Le Mirail, ὑπεύθυνος τοῦ μαθήματος τῆς ἐθνολογίας. Ἐπειδή ὁ τίτλος τῆς ἐργασίας του εἶναι πιθανό νά προκαλέσει παρεξηγήσεις, εἶναι ἀπαραίτητο νά διευκρινίσουμε ὅτι ὁ C. Rivals δέν εἶναι ἕνας νοσταλγικός λαογράφος πού προσπαθεῖ νά μελοποιήσει τόν παλιό καλό καιρό.

Στά πλαίσια τοῦ πανεπιστημιακοῦ προγράμματος, ὁ συγγραφέας καθιέρωσε τήν ἐρευνητική πορεία του πάνω στήν εὐρωπαϊκή ἐθνολογία, καί εἰδικότερα στήν ἔρευνα μιᾶς συγκεκριμένης σχέσης πού θά τόν ὁδηγήσει στή μελέτη τῆς κοινωνικῆς συμβολικότητας. Ἡ εἰδική αὐτή σχέση εἶναι ἡ περίπτωση τῆς πολιτιστικῆς τεχνολογίας. Μέ ἄλλα λόγια, ὅπως τό λέει καί ὁ τίτλος τοῦ ἄρθρου, ἡ σχέση κοινωνίας καί τεχνολογίας θά μελετηθεῖ στή μορφή ἑνός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγῆς πού εἶναι ὁ μύλος, ὁ ἀνεμόμυλος.

Ὅπως θά φανεῖ καί στό κείμενο, ὁ μύλος δέν εἶναι κάτι οὐδέτερο οὔτε ἁπλῶς ρομαντικό. Ἡ κυριαρχία του ἀποτέλεσε οὐσιαστική συμβολή στόν προσδιορισμό τῶν σχέσεων τοῦ φεουδαλισμοῦ μέ τήν τεχνολογία καί φυσικά στόν προσδιορισμό τῶν εὐρύτερων κοινωνικῶν σχέσεων. Τόν ἀνεμόμυλο, κάποιος τόν χειρίζεται καί τόν διαχειρίζεται, θά πεῖ ὁ ἐρευνητής σέ κάποια στιγμή.

Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ διασκευάστηκε εἰδικά γιά ἄρθρο καί ἀφορᾶ τά συμπεράσματα στά ὁποῖα κατέληξε ὁ συγγραφέας σ' αὐτή τή φάση τῆς ἐργασίας του.

Ὅπως σέ κάθε κοινωνική ἔρευνα, ἔτσι κι ἐδῶ τά συμπεράσματα εἶναι ταυτόχρονα καί ἐρωτηματικά, ἐρωτήσεις στίς ὁποῖες δέν δόθηκε ἀπάντηση, καινούργιες ἀπορίες.

Θά μποροῦσε κανείς, στήν προσπάθειά του νά ἐνσωματώσει τό ἔργο τοῦ Rivals, νά τό κατατάξει στή συνέχιση τῶν ἐργασιῶν τῆς γαλλικῆς ἐθνολογικῆς σχολῆς μέ σύνθημα τίς «τεχνικές καί κοινωνικές σχέσεις». Θά εἴχαμε τότε ν' ἀναφέρουμε πολλά ὀνόματα: τῶν δασκάλων Haudricourt, Leroi-Gourhan, Parain, καί τῶν μαθητῶν Cresswell, Ravis-Giordani, Parain, Jest, Brunhes-Delamarre...

Τά συμπεράσματα τῆς ἐργασίας τοῦ συγγραφέα πού ἐργάζεται κοντά στόν καθηγητή Ledrut, διευθυντή τοῦ Ἰνστιτούτου, θά ἦταν πιό εὔκολο νά ἀξιολογηθοῦν ἄν εἴχαμε μιά γενική ἄποψη τοῦ συνολικοῦ ἔργου.

Ἡ χρονική διάρκεια τῆς ἔρευνας ἦταν μεγάλη, καί ὁ Rivals μελέτησε ἐξονυχιστικά τίς τεχνολογικές σχέσεις τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Γιά νά πετύχει τήν ἐπισήμανση ὁρισμένων περιπτώσεων πού ξεφεύγουν ἀπό τίς καθαρά φεουδαρχικές δομές—καί ἐδῶ εἶναι ἡ οὐσιαστική συμβολή τῆς ἐρευνητικῆς ἐργασίας τοῦ συγγραφέα—,ὁ Rivals ἀνακοινώνει τή μεθοδολογική ἐκλογή του πού εἶναι ἡ ἐθνο-κοινωνιολογική ἀνάλυση.

Σ' ἕνα δεύτερο στάδιο, ἐπιβεβαιώνεται ἄλλη μιά φορά ἡ ἀπαραίτητη λεπτομερειακή περιγραφή τοῦ Corpus—πού ἐδῶ ἀποτελεῖται ἀπό ὅλες τίς ὑπάρχουσες μονάδες μύλων στό γαλλικό χῶρο. Ἡ ἐπιμονή στήν περιγραφή τεχνικῶν λεπτομερειῶν δέν εἶναι ἄχρηστη, γιατί, ὅπως εἴπαμε, ὁ μυλωνάς χειρίζεται καί διαχειρίζεται, ἔχει σχέσεις μέ κοινό, μέ πελάτες, προχωρεῖ σέ ἀνταλλαγές, ἐμπορεύεται...

Ὁλόκληρο τό δεύτερο μέρος ἀφιερώνεται στή διαπίστωση μορφολογικῶν καί λειτουργικῶν διαφορῶν κατά γεωγραφική περιφέρεια, σέ συνδυασμό μέ μιά τεχνολογική, ἀρχιτεκτονική ἀνάλυση μαζί μέ τή γραφική καί φωτογραφική εἰκόνα. Ἡ κατάληξη εἶναι παρουσίαση σειρᾶς προτάσεων γιά κοινωνιολογική ἀνάλυση τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας. Ὁρολογικές διευκρινίσεις (ἀγροτική, χωριάτικη, τεχνολογική, παραδοσιακή, ἀρχαϊκή κοινωνία) πού δείχνουν τήν προτίμηση τοῦ συγγραφέα στόν ὅρο «παραδοσιακή κοινωνία» καί πού συνεπάγονται θεωρητικές τοποθετήσεις, ὁλοκληρώνουν τό ἔργο τοῦ Rivals, κι ἔτσι καταλήγει στά συμπεράσματα-ἐρωτηματικά τῶν παρακάτω γραμμῶν.

Ἡ προσπάθεια γιά τήν ἀνάλυση τῆς κοινωνικῆς καί ἀρχιτεκτονικῆς συμβολικότητας θά περάσει μέσα ἀπό τή σχέση τῆς

ἀρχιτεκτονικῆς καί τεχνολογίας, τῆς κουλτούρας καί τῆς τεχνολογίας πού σημαίνει ὅτι κάθε στοιχεῖο τῆς καθημερινῆς ζωῆς πρέπει νά μελετηθεῖ. Τό ἀντικείμενο τῆς μελέτης εἶναι, λοιπόν, ἡ παραγωγική δύναμη κάτω ἀπό τό πρίσμα μιᾶς συγκεκριμένης μορφῆς οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν διαδικασιῶν. Ἐφεύρεση, τελειοποίηση, διάδοση εἶναι τά στάδια πού ἐξετάζονται. Κοινός παρονομαστής: ἡ συμπεριφορά τοῦ ἀτόμου, πού στό πρόσωπο τοῦ μυλωνᾶ συνδυάζει σκέψη καί πράξη, ἄρα, ἄρνηση τοῦ κατακερματισμοῦ τῆς ἐργασίας σέ πνευματική καί χειρωνακτική ἐργασία.

Ἡ ἔρευνα θά περάσει ἀναγκαστικά ἀπό μιά ἀνασκόπηση τοῦ ὅρου «παραδοσιακή κοινωνία», ὅπως ἑρμηνεύτηκε ἀπό τίς διάφορες κοινωνιολογικές σχολές. Ἡ προσπάθεια νά μήν ὁδηγηθεῖ ἡ ἔρευνα σ' ἕνα μηχανιστικό πλαίσιο, εἶναι μόνιμο γνώρισμα τῆς ἐργασίας τοῦ Rivals.

Τέλος, ἡ μελέτη τῶν τεχνικῶν καί πολιτιστικῶν σχέσεων ἀπαιτεῖ, στά πλαίσια συγκρότησης μιᾶς εὐρωπαϊκῆς ἐθνολογίας, τή διεύρυνση τοῦ ἐρευνητικοῦ πεδίου, πέρα ἀπό τά σύνορα ἑνός κράτους. Βέβαια, σ' αὐτήν ἀκόμα τή φάση, ὁ ὑποχρεωτικός περιορισμός σ' ἕνα κράτος δέν ἀφαιρεῖ τίποτα ἀπό τήν ἐγκυρότητα τῆς κοινωνιολογικῆς θεώρησης καί τῶν γενικευμένων προτάσεών της. Μέ τήν εὐχή νά μήν ὁδηγηθεῖ ὁ ἐρευνητής νά μελετήσει πράγματα πού τά γνωρίζει ὅλος ὁ κόσμος, ὅπως συμβαίνει ἀσυνείδητα πολλές φορές, ὁ συγγραφέας καλεῖ ὅσους συναδέλφους ἐνδιαφέρονται νά δηλώσουν τήν ἐπιθυμία τους γιά συνεργασία. Ὅπως λέει ὅμως καί ὁ R. Ledrut, ὁ συγγραφέας δέν καλεῖ τόσο πολύ συνεργάτες ὅσο συνοδοιπόρους!

ΒΑΣΙΛΗΣ Σ.Α. ΠΑΠΑΓΙΩΑΝΝΟΥ

προβλήματα μεθοδολογίας

Ἡ παραδοσιακή κοινωνία, οἱ ἀνεμόμυλοι, τά χωριάτικα σπίτια, ἡ λαϊκή ἀρχιτεκτονική, εἶναι πολύ τῆς μόδας. Ἴσως αὐτό εἶναι μιά ἄλλη ὄψη τῆς σημερινῆς κοινωνίας, πού δέν μπορεῖ νά βρεῖ τήν ἰσορροπία καί τή γαλήνη της. Μήπως ὅμως τό φαινόμενο αὐτό ἀποτελεῖ τό ἀντίδοτό της; Σήμερα, παρακολουθοῦμε τή διαδικασία ἐξαφάνισης τῆς ἀγροτικῆς τάξης, ὅπως ἐπίσης συνειδητοποιοῦμε τήν ἐξαφάνιση τῆς φύσης—ἀφοῦ προσπαθοῦμε νά τή διατηρήσουμε σέ πάρκα καί δρυμούς (τά λεγόμενα «ἐθνικά» πάρκα). Ταυτόχρονα, χάνεται ἡ λαϊκή παράδοση καί κουλτούρα πού προσπαθοῦμε νά τήν διατηρήσουμε μέσα στά διαμερίσματα τῶν πνευματικῶν κέντρων, ἐνῶ τό λαϊκό πανηγύρι πέθανε πιά καί τίποτε δέν πῆρε τή θέση του.

Ἡ συνεχής προσπάθεια πού καταβάλλεται σήμερα γιά νά διαιωνίσουμε αὐτά τά φαινόμενα σημαίνει ὅτι ἀγωνιζόμαστε γιά τήν ἐπιβίωσή τους μέσα σέ θάλαμο «ἐντατικῆς παρακολούθησης». Ἔτσι, τό λαϊκό πανηγύρι μᾶς θυμίζει τή βαρειά ἀναπνοή τοῦ ἀσθενοῦς πού βρίσκεται στό θεραπευτήριο κάτω ἀπό τήν προστασία τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Τό ἴδιο ἐπίσης συμβαίνει καί μέ τά παραμύθια, τούς θρύλους ἤ τά λαϊκά τραγούδια πού ξαναζωντανεύουν τεχνητά ὅσο διαρκεῖ ἡ ἠχοληψία τους.

Ὅμως, εἶναι ἀπαραίτητο, μέ διάφορους τρόπους, νά πραγματοποιηθεῖ μιά βαθειά τομή, τόσο στό ἄμεσο ὅσο καί στό μακρινό παρελθόν, γιά νά μπορέσουμε νά γνωρίσουμε, ὅσο γίνεται πιό ὁλοκληρωμένα, τά συστατικά στοιχεῖα τῆς ἀποκαλούμενης παραδοσιακῆς κοινωνίας καί τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ. Μ' ἄλλα λόγια, ἐπιβάλλεται μιά προσπάθεια ἀνακατασκευῆς κι ἀναδημιουργίας. Μή ξεχνᾶμε ὅτι αὐτό πού σήμερα θεωρεῖται «ἐξαιρετικό» μοναδικό, ἦταν γιά ὁλόκληρους αἰῶνες καθημερινό, κοινό, ἑπομένως σημαντικό. Πρέπει λοιπόν νά γίνει μιά «εἰσβολή» στήν καθημερινή ζωή καί στούς τρόπους σκέψης τῶν περασμένων αἰώνων.

Ξεκινώντας τήν ἔρευνα μέ ἀντικείμενο τούς ἀνεμόμυλους κι ἔχοντας ἀποφασίσει τήν πραγματοποίηση μιᾶς ἐθνολογικῆς ἀνάλυσης, εἶναι ἀπαραίτητο νά ὑποκύψουμε καί σέ μιά δεύτερη ἐπιστημονική ἀπαίτηση πού μᾶς ὑποχρεώνει νά διακόψουμε τίς σχέσεις μας μέ τό χῶρο μέσα στόν ὁποῖο ἀνήκουμε, ὅπως ἐπίσης καί μέ τό χρόνο. Ὁ ἐθνολόγος θά πρέπει νά μεταναστεύσει σ' ἕναν καινούργιο χῶρο, πολλές φορές χωρίς ἱστορία. Σ' αὐτό τό στάδιο τῆς ἐθνογραφίας, πού εἶναι ἡ προπαρασκευαστική ἐργασία τῆς ἐθνο-κοινωνιολογίας, τά προβλήματα εἶναι πολλά καί δύσκολα. Ἡ προσπάθεια αὐτή τῆς ἐπέκτασης στό χῶρο καί στό χρόνο ὁδηγεῖ στήν ἐξέταση τῆς καθημερινότητας πού μέ τήν ἐξέλιξη πρός τούς σύγχρονους καιρούς φθάνει σέ μᾶς ἀλλοιωμένη καί παραλλαγμένη. Σήμερα, τό περιβάλλον ἀποτελεῖται ἀπό ἀστικές καί βιομηχανικές μορφές πού τείνουν ὅλο καί περισσότερο νά μετατρέψουν τό μύλο σ' ἕνα παράξενο ἀντικείμενο. Ἡ προσέγγισή του δέν ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερες γνώσεις φυσικῆς ἤ μηχανικῆς,ἀλλά περισσότερο μερικούς κανόνες τῆς στοιχειώδους λειτουργίας του μαζί μέ μερικές συναισθηματικές μᾶλλον παρά γνωστικές ἱκανότητες.

Μ' αὐτά τά μέσα στή διάθεσή μας, θά ἐπιχειρήσουμε ν' ἀνακαλύψουμε τήν ἀρχιτεκτονική καί τεχνική μορφή αὐτῶν τῶν παραδοσιακῶν κατασκευῶν. Δέν θά πρέπει νά προκαλέσει ἔκπληξη ἡ ἐρώτηση «τί εἶναι μύλος». Κατ' ἀρχήν, ὀνομάζουμε μύλο κάθε συνδυασμό (ζευγάρι) δύο μυλόπετρων πού εἶναι σέ θέση νά ἀλέσουν ὁποιονδήποτε σπόρο. Στή γαλλική γλώσσα, ἡ λέξη «moulin» προέρχεται ἀπό τή λέξη «meule» (μυλόπετρα) πού κινεῖται ἀπό τή μυϊκή δύναμη τοῦ ἀνθρώπου (παραγωγική δύναμη) καί ταυτίζεται ἔτσι μέ μιά συγκεκριμένη λειτουργία, τό ἄλεσμα τῶν σιτηρῶν. Ἀνεξάρτητα ἀπό τή χρονική ἐξέλιξη, ἡ παραπάνω λειτουργία παραμένει κεντρική. Ὁ μύλος προσαρμόζεται μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου στίς διάφορες πηγές ἐνέργειας. Ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τή δύναμη τοῦ ζώου, ἡ χρησιμοποίηση τοῦ νεροῦ, ἀργότερα τῶν ρευμάτων, τοῦ ἀνέμου... Ἀλλά μέ τή χρησιμοποίηση τοῦ νεροῦ, ὅ,τι «γυρίζει» ὀνομάζεται «μύλος»: ἐργοστάσια ὅπου λειτουργοῦν μεγάλα πιεστήρια, πριόνια κτλ., ὀνομάζονται μύλοι. Καί ἡ ἱστορική ἐ-

ξέλιξη τῆς ὁρολογίας τοῦ μύλου συνεχίζεται ἀκόμα καί στήν ἐποχή τῆς ἀτμομηχανῆς τή στιγμή πού παρουσιάζονται νέα μέσα παραγωγῆς, διαφορετικά ἀπό τά προηγούμενα. Ἔτσι, κατασκευάζονται οἱ διάφορες ἔννοιες τῆς λέξης «μύλος», πάντοτε ἀνάλογα μέ τίς ἐφευρέσεις τῆς τεχνικῆς. Χαρακτηριστικό στήν προκειμένη περίπτωση εἶναι μιά ἄποψη τοῦ Κάρλ Μάρξ: «Ἡ ἱστορία τῶν μύλων ἐπιτρέπει νά παρακολουθήσει κανείς βῆμα πρός βῆμα τήν ἀνάπτυξη τῆς μηχανικῆς, γενικά». Στήν Ἀγγλία, τό ἐργοστάσιο ὀνομάζεται ἀκόμα «mill», στή Γερμανία «mühle»...

Ἡ ἀνασύσταση τῆς στοιχειώδους τεχνολογίας τοῦ μύλου παρουσιάζει διαφοροποιήσεις ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τῆς μηχανῆς καί τίς διαφορές ἀντιλήψεων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Οἱ διαφοροποιήσεις αὐτές ἐντοπίζονται σέ πολλές γεωγραφικές περιοχές, ὄχι ὅμως χωρίς τάξη στό χῶρο, πράγμα πού θά μᾶς ἐπέτρεπε νά ἐννοήσουμε ὅτι οἱ μορφές, ἐξατομικευμένες σέ ἐποχές ἐπαρχιακῶν ἰδιομορφιῶν, ἀντιστοιχοῦν σέ διαφορετικούς πολιτισμούς.

Ἡ μελέτη μας περιορίστηκε ὑποχρεωτικά στό χῶρο, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι τά καθιερωμένα σύνορα εἶναι ἀπόλυτα. Ἐπίσης, ὑποχρεωθήκαμε νά περιοριστοῦμε καί στό χρόνο. Μιά χιλιετία χωρίζει τή γέννηση τῶν μύλων ἀπό τό θάνατό τους, διάστημα ἀρκετά μεγάλο γιά νά δυσκολέψει τό ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ καί τοῦ ἐθνολόγου. Παρ' ὅλους αὐτούς τούς περιορισμούς, δημιουργήσαμε ἕνα ὅσο γίνεται πιό ὁλοκληρωμένο corpus πού ἀποτελεῖται ἀπ' ὅλες τίς μονάδες μύλων πού ὑπάρχουν ἀκόμα μέχρι σήμερα στό γαλλικό χῶρο, ἀνεξάρτητα ἀπό τό εἶδος τῆς ἐνέργειας πού χαρακτηρίζει τόν καθένα (ἀνεμόμυλος, νερόμυλος...).

Λάβαμε μερικά διευκολυντικά μέτρα: Ἄν, προκειμένου νά μελετήσουμε τή μορφολογική καί λειτουργική τεχνολογία τῶν μύλων, περιοριστήκαμε μόνο στούς ἀνεμόμυλους, πρέπει νά παραδεχθοῦμε ὅτι μόλις ἀναφερόμαστε στό μυλωνά, δηλαδή, στίς πιό ἀνθρώπινες μορφές πού ἀφοροῦν, ἀπό κοινωνιολογική ἄποψη, τήν καθημερινή ζωή, ἐργασία, τίς θέσεις καί τούς ρόλους μέσα στίς ὁμάδες τοῦ χωριοῦ, ὁ ἀνεμόμυλος σπάνια μπορεῖ νά θεωρηθεῖ εἰδική ἢ μεμονωμένη περίπτωση. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τό ἄτομο τοῦ μυλωνᾶ, πού ἀντιπροσωπεύει τό μικρό ἐλεύθερο ἐπαγγελματία, τό βιοτέχνη.

Ἐνῶ ὅμως ὁ «ἐθνολογισμός» ὅπως ἐπίσης καί ὁ «φολκλορισμός» μποροῦν πολύ καλά νά ἐρωτοτροπήσουν μέ ἀντιδραστικές ἰδεολογίες, κυρίως κάτω ἀπό τό κάλυμμα πολιτιστικῆς διάσωσης ἤ φυλετικοῦ προοδευτισμοῦ, ὁ ἐρασιτέχνης ἤ ὁ ἐπιστήμονας μᾶς θυμίζουν ἐκείνους πού βρίσκουν χαμένους θησαυρούς, ἐκείνους πού ἡ καλή τους τύχη τούς ὁδήγησε νά ἀνακαλύψουν π.χ. μιά φυλή ἀγρίων καί πού σκοπεύουν, δημιουργώντας πολιτιστικές περιοχές, νά εὐνοήσουν τεχνητά τήν ἐπιβίωση καί τή διατήρηση τῶν δοξασιῶν τους μέ κατάλληλες «σχολές». Παρά τή σοβαρότητα τοῦ προβλήματος, δέν ἀνήκουμε σ' αὐτούς πού θά καταδίκαζαν τή διατήρηση τόσο γραφικῶν «λουλουδιῶν». Δέν κινδυνεύουμε ὅμως ἔτσι νά δημιουργήσουμε ψεύτικα, τεχνητά λουλούδια; Γιά αἰῶνες, πρίν ἀπό τήν ἐξάπλωση τῆς παιδείας καί τή διεύρυνση τῶν ἐμπορευματικῶν συναλλαγῶν πού ἀναπτύχθηκαν χάρη στίς μεταφορές, τούς πολέμους καί τήν πληροφόρηση, ὁ λαός δέν μποροῦσε νά σκεφθεῖ παρά μόνο μέ ἀρχέτυπα σχήματα πού γιά πολύ καιρό θεωρήθηκαν φυσικά, ἀλλά πού στήν πραγματικότητα ἦταν χυμένα στό οἰκονομικο-κοινωνικό καλούπι πού ἐπιστέγαζαν ἡ φεουδοβασιλική ἐξουσία καί ἡ θεϊκή τάξη. Ἦταν ἕνα τέλειο ἀρχιτεκτόνημα πού τά θεμέλιά του βυθίζονταν βαθιά στήν ἀγροτική οἰκονομία καί πού εἶχε ζωγραφισμένο τό πρόσωπο τοῦ Θεοῦ στό θόλο τοῦ κοινωνικοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ. Σήμερα ὅμως, πού τό οἰκοδόμημα εἶναι ἑτοιμόρροπο, ἄν δέν ἔχει τελείως καταρρεύσει, ὑπάρχει δυνατότητα νά διατηρήσουμε αὐτά τά μαργαριτάρια τῆς λαϊκῆς κουλτούρας, τῆς τέχνης καί τῆς παράδοσης, ἄλλη ἀπό ἐκείνη τῆς μουσειακῆς ἔκθεσης καί τῆς τήρησης ἀρχείων; Ἀλλά, ἀφοῦ τά ἀντικείμενα εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένα μέ οἰκονομικούς τύπους καί εἰδικότερα μέ μιά ὁρισμένη τεχνολογική ἐποχή, πῶς θά ἦταν δυνατό νά ἐξασφαλίσουμε τήν ἐπιβίωσή τους, ὅταν ἡ τεχνική, ἡ οἰκονομία, ἡ κουλτούρα, ἡ κοινωνία, ἄλλαξαν; Μήπως τό πρόβλημα δέν ἔχει ἀπάντηση; Εἶναι ἄραγε ἀπαραίτητο νά προστατεύσουμε, νά διαφυλάξουμε τεχνητά αὐτά τά ἀντικείμενα ἑνός «ἀρχαιοπολιτισμοῦ» (τό μύλο, τό χωριάτικο σπίτι, τό λαϊκό τραγούδι, τό παραμύθι); Κι ὅμως, ἀφοῦ ἡ σύγχρονη κοινωνία θέλει νά ξεδιψάσει στίς πηγές τῆς παράδοσης, μήπως αὐτό πού ἀναζητεῖ δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό τήν εἰκόνα μιᾶς ἀγροτικῆς κοινωνίας πού εἶναι σήμερα περιθωριακή, ὑπολειμματική, ἀπολιθωμένη, μιά ἐξιδανικευμένη εἰκόνα μιᾶς προηγούμενης κοινωνίας πού ἔχει τή φήμη τῆς πιό ἰσορροπημένης, πιό ἀνθρώπινης, πιό φυσικῆς κοινωνίας;

Οἱ πραγματικότητες πού εἶχαν ὑποτιμητικά ταυτιστεῖ, στό μεταβατικό αἰώνα 1850-1950, μέ τή ρουτίνα, τόν ἀρχαϊσμό, τόν ἀναλφαβητισμό, τή φτώχεια, τότε πού ἔπρεπε νά προωθηθοῦν ἡ πρόοδος, ὁ μοντερνισμός, ἡ ἀφθονία, ἔχουν πιά ἀποκατασταθεῖ σήμερα σάν εἰκόνες μόνο. Ἔτσι, τά χθεσινά ἀντιπρότυπα ἔγιναν πρότυπα. Ὅσο ἑλκυστική κι ἄν εἶναι γιά μᾶς, μιά διαφήμιση πού χρησιμοποιεῖ τήν ξύλινη ρόδα τοῦ νερόμυλου στήν ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ ἤ τήν ποίηση ἑνός ἄλλου ἀνεμόμυλου, γιά νά μᾶς παρουσιάσει καί νά μᾶς πλασάρει κάποιο βιομηχανικό προϊόν, δέν εἶναι ἡ αἴσθηση τοῦ «φυσικοῦ» πού μᾶς ἔρχεται καλπάζοντας (τό φυσικό δέν ἔχει πιά καμιά ἔννοια) ἀλλά μιά ἄλλη μορφή τοῦ πολιτιστικοῦ: «τό παραδοσιακό», ὅπως τό ξανα-

βλέπει ὁ σημερινός ἄνθρωπος. Ἡ ἐπιστροφή στή φύση εἶναι ἀπάτη. Πρόκειται γιά κάτι τό φυσικό πού ξαναφτιάχτηκε, πού ξανακατασκευάστηκε, κάτι τό ψευτοφυσικό... Ἔτσι, τό «σύγχρονο χωριάτικο» (τό λεγόμενο «rustique») μέ ὅλες τίς παράδοξες μορφές του καί τίς λειτουργικές ἀλλαγές τῶν ἀντικειμένων πού συνεπάγεται, δέν εἶναι παρά ἕνα φτιαχτό φυσικό, τό «φυσικό τῆς κουλτούρας τῶν πόλεων», ἡ ἀλλοιωμένη ἀπό τόν ἐκσυγχρονισμό παράδοση, τῆς ὁποίας σκοπεύουμε νά κρατήσουμε μόνο τό ἄδειο κέλυφος γιά τίς διφορούμενες ἰδιότητές του. Γι' αὐτό, δέν εἶναι ἴσως τυχαῖο τό γεγονός ὅτι προσέξαμε τόσο ἀργά τό μύλο, τό χωριάτικο σπίτι κτλ. Ἔτσι, φθάσαμε στήν προσδοκία τῆς φύσης καί τῶν τοπίων μέ κάποιες τύψεις συνειδήσεων τῶν ἐθνολόγων πού διαπίστωσαν τίς ζημιές πού προκάλεσε στίς χῶρες τους ἡ ἀνεξέλεγκτη ἐκβιομηχάνιση, ἡ ἄγρια καταστροφή τῆς κουλτούρας τῶν παραδοσιακῶν κοινωνιῶν. Δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιά μιά πολιτιστική καταστροφή πού εἶναι πολύ δύσκολο νά ἀποτρέψουμε τώρα πιά.

Ἀλλά, ποιός ἐκτός ἀπό τούς ἐθνολόγους καί τούς κοινωνιολόγους ἔχει μιλήσει μέχρι σήμερα γιά τήν παραδοσιακή κοινωνία; Πρῶτο, οἱ πολιτικοί, οἱ τεχνοκράτες, οἱ ἀπόστολοι τῆς νέας προόδου καταδίκασαν τήν παραδοσιακή κοινωνία καί τήν ἀπηρχαιωμένη δομή της. Δεύτερο, οἱ φολκλοριστές πού διαισθάνθηκαν, μέ τρόμο, τήν ἀγωνία τῆς παραδοσιακῆς κουλτούρας καί μάζεψαν τά ἀπομεινάρια της. Ἕνα τεράστιο ἔργο συλλογῆς πραγματοποιήθηκε σέ πολλά μέρη τοῦ κόσμου ἀπό διάφορες ἐπιστημονικές ἑταιρίες καί συνετέλεσε στό νά διασωθεῖ πολυάριθμο ὑλικό πού θά εἶχε σίγουρα χαθεῖ γιά πάντα. Δέν θά πρέπει ὅμως νά ξεχάσουμε καί τήν καταπληκτική καί πολύ μεθοδική ἐργασία πού ἔκαναν, στόν τομέα αὐτόν, ἕνας Sebillot ἤ ἕνας Van Gennep, γιά νά ἀναφέρουμε μόνο τούς σπουδαιότερους. Τόσο ὅμως οἱ αἰσθηματικές συλλογές τῶν μέν, ὅσο καί ἡ ἐπιστημονική ἐργασία τῶν δέ, πρέπει σήμερα νά μελετηθοῦν πάλι καί νά περάσουν ἀπό τό κόσκινο τῆς κριτικῆς. Τρίτο, στό περιθώριο τῆς ἐπιστήμης, τά ἀπομνημονεύματα, μυθιστορήματα καί ἄρθρα πολιτικῆς δράσης μιᾶς ἄλλης κατηγορίας στοχαστῶν συνετέλεσαν στό νά διαμορφωθεῖ μιά εἰκόνα τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας, τῆς μόνης κοινωνίας πού, κατά τή γνώμη τους, μποροῦσε νά ἐγγυηθεῖ τή συνοχή τῆς οἰκογένειας καί τοῦ ἔθνους.

Ὅταν ἡ παράδοση ἀρχίζει νά ἐξαφανίζεται, τότε ἀρχίζει νά προοδεύει ὁ παραδοσικισμός. Ἤδη, ἀπό τό 19ον αἰώνα, οἱ Honoré de Balzac, Frederic le Play, Ernest Renan, Hippolyte Taine, Fustel de Coulanges, κι ἀκόμα, οἱ Maurice Barrès, Charles Maurras, ὁραματίστηκαν τήν ἰδανική πολιτεία καί τίς ὑψηλότερες κοινωνικές καί πολιτικές ἀξίες μέσα στά πλαίσια τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας. Τί ὁραματίστηκαν καί τί πρότειναν; Ἔλαβαν, πρῶτα, ὑπόψη τους, τά προνόμια τῆς οἰκογένειας καί τῆς κοινωνίας, κάτω ἀπό τό σύμβολο τῆς ἐξουσίας, θεωρημένης σάν μιᾶς φυσικῆς ἀρχῆς κάθε ὀργάνωσης (φεουδαρχικῆς, πατριαρχικῆς, χαρισματικοῦ ἡγέτη...). Στή συνέχεια, μετέδωσαν τίς ἀξίες-κλειδιά τῆς φεουδαρχικῆς καί θρησκευτικῆς τάξης στά λαϊκά στρώματα καί τίς συνέδεσαν μέ τήν ἀξία τῆς γῆς, τῆς μητέρας, τῆς πατρίδας. Χρησιμοποίησαν ὅλες αὐτές τίς ἀξίες γιά νά δικαιολογήσουν καί νά διαφυλάξουν τήν παράδοση. Στό ὄνομα τοῦ σεβασμοῦ τῆς παράδοσης καί τῶν προγόνων (ἀλλά ποιῶν προγόνων; Ἔχει ὁ λαός προγόνους ἤ τοῦ δάνεισαν προγόνους;), ζήτησαν ἀπό τό λαό νά ἀρνηθεῖ κάθε μή παραδοσιακή πρόταση. Ἔτσι, πέτυχαν νά διαιωνίσουν τήν ἀναπαραγωγή τῶν προνομίων καί τῶν ἀνισοτήτων, ἀναπτύσσοντας καί προβάλλοντας τά προσόντα τῆς ἀγροτιᾶς. Ἦταν ἕνας ἀποτελεσματικός τρόπος νά διατηρηθεῖ ἡ ἀγροτική κοινωνία. Ἡ ἐπίδραση αὐτῆς τῆς ἰδεολογίας ἦταν μεγάλη καί πέτυχε νά ἀνακατασκευάσει τήν «καινούργια παραδοσιακή κοινωνία» τοῦ 19ου καί τοῦ 20οῦ αἰώνα.

ὁ τρόπος παραγωγῆς

Στήν πραγματικότητα, οἱ ὀπαδοί τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας εἶναι οἱ νοσταλγοί μιᾶς καλά ρυθμισμένης κοινωνίας, στήν ὁποία ὁ καθένας εἶναι τοποθετημένος ἀνάλογα μέ τό ἀξίωμά του καί τή θέση πού κατέχει στό κοινωνικό οἰκοδόμημα. Περιττό νά προσθέσουμε ὅμως ὅτι κανένας δέν ταυτίστηκε μέ τό λαό πού ἀριθμητικά τουλάχιστον ἀποτελεῖ σχεδόν τό σύνολο τῆς κοινωνίας. Πῶς ὅμως εἶναι δυνατό νά φαντάζεται κανείς τόν ἑαυτό του σέ παλάτι ἀντί μέσα σέ ἀγρόκτημα, ἤ νά φαντάζεται ὅτι εἶναι ἀφεντικό ἀντί ἐργάτης, ὅταν, στατιστικά, ὑπάρχουν πολύ λίγες πιθανότητες οἱ πρόγονοί του νά κατάγονται ἀπό τό γενεαλογικό δέντρο ἑνός εὐγενοῦς ἤ ἑνός μεγαλοαστοῦ; Τί εἶναι λοιπόν ἐκεῖνο πού μαγνητίζει τό σύγχρονο ἄνθρωπο, ὅταν ἀντικρύζει τή σιλουέττα ἑνός ἀνεμόμυλου; Θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά ἐξετάσουμε σέ βάθος τό θέμα.

Ἔχουμε ὑποστηρίξει, καί θά τό ἀποδείξουμε σέ μιά ἄλλη ἐργασία μας πού ἀναλύει τήν κοινωνική συμβολικότητα, ὅτι ὁ ἀνεμόμυλος καί ὁ μυλωνάς ἀντιπροσώπευαν γιά πολλούς αἰῶνες, στίς δυτικές μας κοινωνίες, ἕνα τύπο κοινωνίας τῆς ὁποίας τό πρότυπο ἦταν φεουδαρχικό. Ἡ διαπίστωση αὐτή ἴσως μᾶς δίνει ἕνα ἀπό τά πιθανά κλειδιά τοῦ προβλήματος: τό φεουδαρχικό τρόπο παραγωγῆς.

Στά τελευταῖα χρόνια, συζητήθηκαν εὐρύτατα οἱ ἔννοιες τῆς φεουδαρχίας καί τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας. Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ ὅρος «φεουδαρχικός» ἀναφερόταν πότε σέ σαφή καί περιορισμένη ἔννοια

στίς χαρακτηριστικά μεσαιωνικές κοινωνίες καί πότε σέ πολύ διαφορετικές περιπτώσεις, πού εἶχαν μόνο ἕνα ἤ δύο χαρακτηριστικά τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας... Δέν νομίζουμε ὅτι ὁ ὅρος αὐτός μπορεῖ νά ἐπεκτείνεται ἀπεριόριστα, κι αὐτό γιά νά μή χάσει τό ἐνδιαφέρον καί τή χρησιμότητα πού παρουσιάζει. Ἑπομένως, ἡ ἐρώτηση γιά μᾶς εἶναι: ὁ φεουδαρχικός τρόπος παραγωγῆς ἀντιπροσωπεύει τήν παραδοσιακή κοινωνία;

Ἡ προσέγγιση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ προβλήματος ἐπιβάλλει μεγάλη ὑπομονή γιά τή συγκέντρωση νομικῶν κειμένων, χαρακτηριστικῶν τῶν διαδοχικῶν ἱστορικῶν περιόδων καί τῶν περιφερειακῶν διαφορῶν γιά νά καταστεῖ δυνατό νά ἐντοπισθεῖ ἡ ταύτιση ἤ ὄχι τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς μέ τήν πολύπλοκη παραδοσιακή κοινωνία.

Ἕνα ἀπό τά βασικότερα χαρακτηριστικά τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι ὅτι οἱ κοινωνικές σχέσεις εἶναι στενά δεμένες μέ τή γῆ. Αὐτή ἡ σχέση μέ τή γῆ ἀντιπροσωπεύει τήν τριβή τῶν ἀθρωπίνων σχέσεων ἀνάμεσα στόν ἡγεμόνα καί τόν ὑπήκοο, ἀνάμεσα στόν κυρίαρχο καί τόν κυριαρχημένο. Βέβαια, δέν εἶναι ἀδύνατο νά ὑπάρχουν μισθωτήρια συμβόλαια πού νά ἀφοροῦν εἰδικότερα τήν ἐκμίσθωση τῶν μηχανημάτων. Οἱ σχέσεις ὅμως αὐτές, γιά νά χαρακτηριστοῦν φεουδαρχικές, πρέπει νά θεωρηθοῦν μέσα στά αὐστηρά πλαίσια τῆς κοινῆς χρήσης. Σέ ἄλλες περιπτώσεις, ἡ κατάσταση δέν εἶναι τόσο ξεκάθαρη. Τά ἔσοδα δέν ἔχουν πιά τή σπουδαιότητα τῶν καρπῶν τῆς κοινῆς χρήσης, ἀλλά παίρνουν τή σημασία τῆς ἀποδοτικότητας τοῦ κεφαλαίου. Παράλληλα, ἄν οἱ ἐργαζόμενοι ἔχουν δικαίωμα κτήσης καί χρήσης τῆς γῆς, ἡ ἰδιοκτησία ἀνήκει οὐσιαστικά σέ μιά ἱεραρχία φεουδαρχῶν πού ἔχουν δικαίωμα φόρου πάνω στά προϊόντα, ὅπως καί πάνω στίς κληρονομιές. Ὁ φόρος ὅμως αὐτός δέν ἴσχυσε στήν περίπτωση τῶν μηχανημάτων. Ἀντίθετα, αὐτό πού ἴσχυσε ἦταν ἡ διαίρεση τοῦ ἐπενδυμένου κεφαλαίου σέ διάφορες κατηγορίες (μηχανήματα, διάφορα μερίδια) σύμφωνα μέ ἕνα κλασματικό σύστημα πού ξαναβρίσκεται στή διανομή τῶν ἐσόδων. Τό 18ο αἰώνα, ἄν καί ἡ δημόσια ἰδιοκτησία εἶναι ἀκόμα μεγάλη, τό φέουδο χάνει οὐσιαστικά κάθε πραγματική ἔννοια. Ἡ πολιτική ἐξουσία ὑποδουλώνεται στήν ἐλκυστική ἔννοια τοῦ κέρδους.

Ἡ ἐξέταση τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας, κάτω ἀπό τό πρίσμα τῶν οἰκονομικο-τεχνικῶν σχέσεων, ἐπιβάλλει τήν ταυτόχρονη ἐξέταση τῶν πολιτικοοικονομικῶν σχέσεων. Μετά τήν ἐξαφάνιση τῆς κοινῆς χρήσης, ἡ ἀνακοπή κάθε δραστηριότητας συνεταιριστικῆς μορφῆς σημαίνει καί τό τέλος τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Εἶναι γεγονός ὅτι ὁ οἰκουμενικός χαρακτήρας τῆς μεσαιωνικῆς κοινωνίας μπορεῖ νά ἀμφισβητηθεῖ εὔκολα. Εἶναι ἐπίσης γεγονός ὅτι ἡ ἀγροτική οἰκονομία εἶναι σφικτά δεμένη μέ τή φεουδαρχία. Ὑπάρχουν ὅμως διαφοροποιήσεις. Ὁ τρόπος ζωῆς τοῦ μυλωνᾶ, π.χ., ὡς ἀτόμου, εἶναι ξεχωριστός τρόπος ζωῆς μέσα στό σύνολο. Διαφέρει ἀπό τόν τρόπο ζωῆς τοῦ ὑπόλοιπου λαοῦ, χωρίς ὅμως ὁ μυλωνάς νά εἶναι φεουδάρχης, οὔτε δουλοπάροικος. Ἀνήκει, ὅμως, στό λαό. Αὐτή ἡ ξεχωριστή θέση μέσα στήν κοινότητα ἀνήκει στό βιοτέχνη καί δημιουργεῖ μιά ἰδιαίτερη κατάσταση πού πρέπει νά λάβει ὑπ' ὄψη της τή διάκριση ἀνάμεσα στό μυλωνά-ἐλεύθερο ἐπαγγελματία μέσα στό χωριό καί στό μυλωνά-ἐργάτη στήν πόλη. Δηλαδή, πρέπει νά λάβει ὑπ' ὄψη της μιά ταξική διάκριση, ἐδῶ, στό πρόσωπο τοῦ μυλωνᾶ-μικροαστοῦ καί τοῦ μυλωνᾶ-προλετάριου. Καί στίς δύο περιπτώσεις πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε ἕνα τρόπο παραγωγῆς μή φεουδαρχικό, ἀλλά ἀστικό, σ' αὐτό τό στάδιο τῶν «προβιομηχανικῶν» ἤ «προκαπιταλιστικῶν» κοινωνιῶν.

Ἡ ἐξέταση τῆς μεγάλης μεσαιωνικῆς περιόδου ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα τοῦ ἐντοπισμοῦ μερικῶν *μόνο* χρονικῶν διαστημάτων, τυπικῶν τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς, καί συνεπῶς στήν ἀπόρριψη τῆς ἀποκλειστικότητας ὕπαρξης τοῦ φεουδαλισμοῦ. Πρέπει δηλαδή νά παραδεχθοῦμε ὅτι στή διάρκεια τῆς ἐπικυριαρχίας του, ὁ φεουδαλισμός δέν εἶναι ὁμοιογενής. Ἀδυνατεῖ νά ἀποτρέψει τήν ἀνάπτυξη ἑνός ἀστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, καί τό παράδειγμα τῶν ἀνεμόμυλων εἶναι χαρακτηριστικό τῶν πρώτων ἀστικῶν μορφῶν. Ἐπίσης, ἀδυνατεῖ νά ἀποτρέψει τόν πολλαπλασιασμό τῶν μικρῶν ἰδιοκτησιῶν πού σιγά-σιγά θά κυριαρχήσουν στήν ἀγροτική παραδοσιακή κοινωνία.

Αὐτή ἡ συνύπαρξη τῶν διαφόρων παραγωγικῶν διαδικασιῶν ἀποτελεῖ σημαντική ἀντίφαση τῆς συνολικῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας, ἀλλά ἡ παραδοσιακή κοινωνία παραμένει πάντοτε ἕνας κυριαρχημένος κόσμος, δίνοντας τήν ἐντύπωση ἑνός ὁμοιογενοῦς κοινωνικοῦ μορφώματος, τήν ἑνότητα τοῦ ὁποίου ὑπογράμμισαν ὑπερβολικά πολλοί μελετητές. Παρά τή συγγραφή πολλῶν μελετῶν, δέν κατορθώθηκε νά ὁριστοῦν μερικά συγκεκριμένα κριτήρια εἰδικά γιά τό φεουδαρχικό καί τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς. Μπροστά στήν ἔλλειψη τέτοιων σχημάτων, παρατηροῦμε, μέσα στή φεουδαρχική κοινωνία, αὐτή τήν ἄνιση καί μεταβαλλόμενη συνύπαρξη δύο τύπων δομῶν πού μέ δυσκολία μποροῦμε νά διακρίνουμε τά χαρακτηριστικά τους: 1) Πρόκειται πρῶτα γιά τή φεουδαρχική δομή πού ἀφορᾶ τήν ἐκμετάλλευση τοῦ φέουδου, ὅπου κατοικοῦν ἀγρότες ἐξαρτημένοι ἀπό τήν ἐργασία τῆς γῆς. Κοντά σ' αὐτήν ἀναπτύσσεται μιά μικρή ἰδιοκτησία. Παράλληλα, ὅμως, ὑπάρχουν καί πολλοί ἀστοί πού κατέχουν πολλές ἀγροτικές ἰδιοκτησίες στήν ἐπαρχία. Σέ τί διαφέρουν ἀπό τό φεουδάρχη; Μέ ἄλλα λόγια, βρισκόμαστε μπροστά στό διαχωρισμό τῆς ἰδιοκτησίας ἀπό τήν ἐκμετάλλευση. 2) Ἡ

δεύτερη δομή ἀφορᾶ τήν ἀστική καπιταλιστική δομή, πού ἐμφανίζεται γύρω ἀπό τήν ἀξιοποίηση καί ἐκμετάλλευση τῶν μηχανημάτων.

Στό σημεῖο αὐτό μᾶς δόθηκε ἡ δυνατότητα νά διαπιστώσουμε μιά κινητικότητα μεταξύ ἀστῶν-εὐγενῶν πού ἐντοπίσαμε εἰδικότερα στήν περιοχή τῆς Νοτίου Γαλλίας, στό ἐπίπεδο τῆς συμμετοχῆς στή διοίκηση τῆς πόλης (Capitoulat) καί πού προέρχεται ἀπό τή διαδικασία ἀπόκτησης ἀγαθῶν καί περιουσιῶν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά οἱ συνθῆκες ζωῆς τῶν δύο αὐτῶν κοινωνικῶν στρωμάτων ὄχι μόνο διαφέρουν ἐλάχιστα, ἀλλά, τίς περισσότερες φορές, ταυτίζονται στό ἐπίπεδο τῆς διαχείρισης τῆς γῆς.

Ἡ πραγματικότητα αὐτή ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι τά συμβόλαια ἐκμίσθωσης τῆς γῆς καί τῶν μηχανημάτων ἀποτελοῦν καθαρά ἀστικές σχέσεις. Ὑπάρχουν πολλά συγκεκριμένα γεγονότα, στήν ὑπερδομή καί στήν ὑποδομή, πού ἐπιτρέπουν τήν ὕπαρξη—ἐκτός ἀπό τό φεουδαρχικό τρόπο παραγωγῆς—ποικίλων σχέσεων ἀνάμεσα στήν ἰδιοκτησία καί τήν ἐκμετάλλευση. Ἄν ἡ πώληση τῆς ἰδιοκτησίας τῶν εὐγενῶν καί τοῦ κλήρου, ἤ ἡ ἐλεύθερη ἀπόκτηση, κατασκευή καί διαχείριση τῶν μύλων, δέν εἶναι στοιχεῖα ἀρκετά γιά νά μᾶς ἐπιτρέψουν νά θεωρήσουμε τό φεουδαρχικό τρόπο παραγωγῆς σάν τό καλύτερο κριτήριο τῶν σχέσεων ἰδιοκτησίας-ἐκμετάλλευσης, τότε αὐτό σημαίνει ὅτι, ἀνάλογα μέ τόν τόπο καί τό χρόνο, ἐπιβάλλεται νά προσδιοριστοῦν διάφοροι συνδυασμοί διαφορετικῶν τρόπων παραγωγῆς.

Τό γεγονός ὅτι ἡ παραδοσιακή κοινωνία δέν περιορίζεται μόνο στό φεουδαρχικό τρόπο παραγωγῆς, δέν σημαίνει ὅτι ἡ ἑρμηνεία της εἶναι ἀδύνατο νά θεμελιωθεῖ πάνω στόν τρόπο παραγωγῆς, στά πλαίσια τῆς ὁποίας ἡ σχέση κυρίαρχου/κυριαρχούμενου γνωρίζει μεταβολές. Κατά τή μεγάλη χρονική διάρκεια τῶν παραδοσιακῶν κοινωνιῶν (προβιομηχανικῶν), πού μένουν στό περιθώριο τῶν ἱστορικῶν καί πολιτικῶν ρευμάτων καί τεχνο-οικονομικῶν ἐπαναστάσεων, εἶναι προτιμότερο νά μιλᾶμε γιά μιά ἀστική ἤ προκαπιταλιστική σχέση.

Τήν ἄποψη αὐτή ὑποστηρίζουμε γιά δύο βασικούς λόγους: Ὁ πρῶτος ἀφορᾶ τόν κατακερματισμένο χαρακτήρα τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας. Ἀντίθετα μέ τόν καπιταλισμό πού συγκεντρώνει κεφάλαια, μηχανήματα καί πληθυσμό, ὁ στοιχειώδης ἐξοπλισμός τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας παραμένει διαμελισμένος. Ὁ μύλος, π.χ., βρίσκεται παντοῦ, στό βουνό, στήν παραλία, στό ποτάμι, στήν κοιλάδα, μέ ποικίλες μορφές καί λειτουργίες, ἀνάλογα μέ τίς περιφερειακές τυπολογικές διαφορές. Ὁ δεύτερος λόγος ἀφορᾶ τό χωριάτικο χαρακτήρα της. Ἐνῶ ἡ μεγάλη βιομηχανία δημιουργεῖ στερεότυπα καί μιά ὁμοιομορφία τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας (μηχανήματα, παραγωγή), σέ περιφερειακό καί ἐθνικό ἐπίπεδο, συγκεντρώνοντας ταυτόχρονα, στά πλαίσια τῶν ἀνωνύμων ἑταιριῶν, ἰδιοκτῆτες κεφαλαίων καί ἐργάτες, στήν παραδοσιακή μικρο-οικονομία ὅλες οἱ διαστάσεις παραμένουν τοπικές, στό ἐπίπεδο τοῦ χωριοῦ καί τῆς κοινότητας. Τίποτα δέν εἶναι ὁμοιόμορφο, τίποτα δέν εἶναι τό ἴδιο, ὅλα ἔχουν δικά τους χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Ἀκόμα καί ὅταν ὁ χῶρος εἶναι γεωγραφικά περιορισμένος, οἱ σχέσεις (ἐργασιακές, συγγενικές) δέν περιπλέκονται γιά νά δημιουργήσουν δυσκολίες συμφερόντων.

ἀγροτικές κοινωνίες, παραδοσιακές κοινωνίες

Ἡ σύγχυση πού ἐπικρατεῖ στούς ἐπιστημονικούς κύκλους ὅσον ἀφορᾶ τή χρησιμοποίηση διαφόρων ὁρισμῶν καί ἐκφράσεων, ὀφείλεται, κατά κύριο λόγο, στό γεγονός ὅτι ἡ ἐθνολογική ἔρευνα τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας ἐνδιαφέρθηκε, γιά ἕνα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, νά μελετήσει τούς πιό ἀπομακρυσμένους πολιτισμούς πρίν μελετήσει (ὅπως θά ἦταν πιό λογικό) τούς πλησιέστερους.

Εἶναι ἀπαραίτητο, στήν προσπάθειά μας νά βελτιώσουμε τήν κατάσταση, νά παραμερίσουμε μιά ἀντίθεση χωρίς οὐσιαστικό περιεχόμενο, πού συμβάλλει στή διατήρηση τῶν ὁρολογικῶν παρεξηγήσεων. Πρόκειται γιά τήν ἀντίθεση τῶν χαρακτηρισμῶν: παραδοσιακός/τεχνολογικός.

Παραδοσιακή κοινωνία εἶναι ἡ κοινωνία πού μεταδίδει, ἀπό γενιά σέ γενιά, τά πρότυπά της, τήν ἀντίληψή της γιά τόν ἄνθρωπο, μέ τή βοήθεια ἑνός ἰδεολογικοῦ, θεσμικοῦ καί πολιτιστικοῦ συστήματος. Ὁ στόχος τῆς κοινωνίας εἶναι γενικότερα ἡ διαιώνισή της, ἡ ἀναπαραγωγή της. Ἔτσι, κάθε κοινωνία εἶναι συντηρητική, παραδοσιακή. Ἀντίθετα, ἡ τεχνολογική κοινωνία εἶναι ἡ δική μας, σύγχρονη, βιομηχανική, ἀστική κοινωνία. Ἀκολουθώντας δηλαδή τόν παραπάνω συλλογισμό, ὁδηγούμαστε στό συμπέρασμα ὅτι ἡ τεχνολογία ἀρχίζει οὐσιαστικά μέ τήν ἐποχή τῆς ἀτμομηχανῆς. Ἄποψη ἀρκετά ἐξοργιστική. Ἄν ὁ ὅρος «τεχνολογία» δέν ἐπιτρέπει καμιά ἀξία διάκρισης, κανένα διαχωρισμό, τό ἴδιο θά ἔπρεπε νά συμβαίνει καί μέ τόν ὅρο παράδοση. Στό σημεῖο αὐτό εἶναι προτιμότερο νά συμβουλευτοῦμε τόν ὁρισμό τοῦ οἰκονομολόγου W.W. Rostow: «Ἀπό ἱστορική ἄποψη, στόν ὅρο παραδοσιακή κοινωνία, ἀναφέρεται ὅλη ἡ περίοδος πρίν τόν Νεύτωνα: οἱ κινεζικές δυναστεῖες, ὁ πολιτισμός τῆς Μ. Ἀνατολῆς καί τῆς Μεσογείου, ὁ κόσμος τῆς μεσαιωνικῆς Εὐρώπης. Σ' αὐτά, προσθέτουμε καί τίς κοινωνίες μετά τόν Νεύτωνα, πού, γιά ἀρκετό καιρό, παραμένουν ξένες ἤ ἀδιάφορες στήν ἱκανότητα τῆς χρησιμοποίησης ἀπό τόν ἄνθρωπο τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, μέ σκοπό τή βελτίωση τῆς οἰκονομικῆς τους κατάστασης».[1]

1 W.W. Rostow, *Les étapes de la croissance économique*, Le Seuil/Points, Paris 1963.

Ἡ ἄποψη τῆς ἀμερικανικῆς ἀνθρωπολογίας χρησιμοποιεῖ τήν ἔννοια τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας ἤ «τῆς χωριάτικης κοινωνίας». Οἱ κλασικές ἀγροτικές κοινωνίες εἶναι ἡ ἀγροτική ἔκφραση τῶν προβιομηχανικῶν πολιτισμῶν μέ ἀνεπτυγμένη ἐμπορευματική καί βιοτεχνική οἰκονομία, εὐρεία χρήση τοῦ νομίσματος, ταξική δομή, καί μέ βασικό σκοπό τῶν παραγωγῶν τήν, μέ κάθε δυνατό τρόπο, ἐπικράτηση μέσα στό στίβο τῆς ἀγορᾶς. Ὁ προαναφερόμενος ὁρισμός τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας τοῦ G. Foster[2] εἶναι, χωρίς ἀμφιβολία, ὁ πιό κατάλληλος, ἀφοῦ προσπαθεῖ νά κατασκευάσει ἕνα πρότυπο συμπεριφορᾶς τοῦ ἀγρότη, τοῦ χωριάτη, καί νά μελετήσει τούς ρυθμιστικούς μηχανισμούς αὐτῆς τῆς συμπεριφορᾶς. Ἡ συμφωνία μας κατ' ἀρχήν μέ τόν ὁρισμό αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἀκολουθοῦμε τή σκέψη τοῦ Foster σέ ὅλα της τά σημεῖα. Κατά τή γνώμη μας, τό πρωταρχικό πρόβλημα πού ζητάει τή λύση του εἶναι ἄν ἡ ἀγροτική κοινωνία εἶναι ἐπαρκής γιά νά ἀντιπροσωπεύσει τό περιεχόμενο τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας. Ἔχουμε λόγους νά πιστεύουμε ὅτι τείνει νά περιορίσει τό νόημα τοῦ παραδοσιακοῦ στά στενά πλαίσια τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς. Σέ μιά παρόμοια περίπτωση, πῶς εἶναι δυνατό νά ἐκτιμηθεῖ τό θέμα τῆς βιοτεχνίας;

Οἱ ἀγροτικές κοινωνίες πού μᾶς ἀπασχολοῦν παρουσιάζουν δείγματα βιομηχανίας, κι ἄν περιοριστήκαμε μόνο στό μύλο πού ἔχει ταυτόχρονα μιά θεμελιώδη ὅσο καί οὐσιαστική ἀξία, δέν ἀγνοοῦμε τή σημασία τῶν ὑπολοίπων ἐπαγγελμάτων καί βιοτεχνιῶν. Τέτοιες παρατηρήσεις δημιουργοῦν προβλήματα πού, χωρίς νά καταδικάζουν τίς ἀγροτικές κοινωνίες, πρέπει ἀπαραίτητα νά μελετηθοῦν. Ἀπό τή δική μας σκοπιά θά εἴχαμε νά προτείνουμε ἕναν ὁρισμό τῆς ἀγροτικῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας, πού συγκεντρώνει τά σημαντικότερα στοιχεῖα τῶν ἐρευνητικῶν συμπερασμάτων μας καί περιλαμβάνει ὑποθέσεις πού, ἄν ἀποδειχθοῦν σωστές καί γόνιμες, θά ἐπιβεβαιώσουν τήν ἐγκυρότητα τῆς κοινωνιολογικῆς προσέγγισης πού υἱοθετήσαμε.

Ἡ ἀγροτική παραδοσιακή κοινωνία ἀποτελεῖται ἀπό τό σύνολο τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων πού χαρακτηρίζονται ἀπό τίς σχέσεις τους μέ τή γῆ, ἀπό τήν ἐξαρτημένη οἰκονομική τους θέση, ἀπό μιά τεχνολογία στοιχειώδη ἀλλά ἀρκετά πολύπλοκη, καί ἀπό πολιτιστικές παραγωγές ἄμεσα δεμένες μέ τίς δραστηριότητες τῆς ἐργασίας. Αὐτές οἱ κοινωνικές ὁμάδες ἀντιπροσωπεύουν τή συνολική κοινωνία, μποροῦν καί συνυπάρχουν στά πλαίσια ἑνός ἄλλου τύπου κοινωνίας (βιομηχανικῆς, ἀστικῆς, καπιταλιστικῆς, σοσιαλιστικῆς). Ἡ σχέση μέ τή γῆ εἶναι πρωταρχική (γεωργία, κτηνοτροφία) καί συνεπάγεται πάντοτε τήν ὕπαρξη προσωπικῶν σχέσεων ἄνισης ἐξάρτησης, γειτόνευσης καί ἀλληλοβοήθειας.

Ἰδεολογικά, οἰκονομικά, κοινωνικά, ἡ ἀγροτική παραδοσιακή κοινωνία χαρακτηρίζεται ἀπό μιά κυριαρχημένη θέση στά πλαίσια τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἤ τοῦ ἀστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, πού δέν ἀποκλείει οὔτε τή μικρή ἰδιοκτησία οὔτε μιά ὁποιαδήποτε κοινωνική καί γεωγραφική κινητικότητα. Πρόκειται, μέ ἄλλα λόγια, γιά μιά κοινωνία πού παράγει περιορισμένη ποσότητα ἀγαθῶν, ὅ,τι εἶναι ἀπαραίτητο γιά τήν ἐπιβίωση, ἐξασφαλίζοντας τήν ἱκανοποίηση τῶν κυρίαρχων τάξεων, ὑπομένοντας τούς ἐπιβαλλόμενους φόρους, καί τέλος διαθέτοντας ἕνα μέρος τῶν ἀγαθῶν στίς λαϊκές ἀγορές καί τά πανηγύρια.

Τεχνολογικά, ἡ στοιχειώδης μηχανοποίηση μπορεῖ νά φθάσει σέ ἀρκετά προχωρημένο ἐπίπεδο, ἀλλά οὐσιαστικά περιορίζεται στήν πρωτογενή μετατροπή τῶν προϊόντων, χρησιμοποιώντας συστηματικά τή φυσική ἐνέργεια (ἀέρα, νερό) καί ἀκολουθώντας τίς ὁδηγίες τῆς κοινωνικῆς καί φυσικῆς οἰκολογίας σέ συνάρτηση μέ τίς μονάδες ἀτομικῆς ἤ συλλογικῆς παραγωγῆς. Πολιτιστικά, οἱ κοινωνικές ὁμάδες χαρακτηρίζονται ἀπό μιά ποικιλία ἐκδηλώσεων (ἀρχιτεκτονική, ἐργαλεῖα, ἐπίπλωση, διακοσμητικά ἀντικείμενα ἀφ' ἑνός καί λαϊκή παράδοση ἀφ' ἑτέρου). Ὅλα αὐτά τά πολιτιστικά φαινόμενα διατηροῦν ἄμεσες σχέσεις μέ τίς πρακτικές τῆς ἐργασίας, χωρίς βέβαια αὐτό νά σημαίνει ὅτι δέν ἐπηρεάζονται ἀπό τήν κυρίαρχη ἰδεολογία καί ἀπό τήν ἐπιστημονική, θρησκευτική, πολιτική διανόηση τῆς συνολικῆς κοινωνίας. Ἑπομένως, ὑπάρχει ἕνας ὁλόκληρος κόσμος τοῦ φαντασιακοῦ, τοῦ λαϊκοῦ φαντασιακοῦ, πού πρέπει νά μελετηθεῖ καί νά ἀναγνωριστεῖ ἡ ἀξία του. Ἡ πιστοποίηση αὐτῆς τῆς ἀξίας ἀποτέλεσε ἕνα ἀπό τά πρῶτα θεωρήματα τῆς ἔρευνάς μας τῶν ἀνεμόμυλων καί τοῦ μυλωνᾶ, τῆς τεχνολογίας καί τῆς κοινωνίας. Παράλληλα, ὅμως, θά πρέπει ν' ἀποτελέσει καί τήν ἀρχή νέων ἀναλύσεων τῆς κοινωνικῆς συμβολικότητας τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἄν παρόμοιες μελέτες πραγματοποιηθοῦν, τότε μέσα ἀπό τίς ποικίλες ἰδιαιτερότητες θά ἀναγνωριστεῖ ἡ δύναμη τῆς σταθερότητας, ἡ δύναμη τῆς παράδοσης.

Ἄν στό οἰκοδόμημα τοῦ ἀνεμόμυλου ἀναγνωρίσαμε τή σπουδαιότητα ἑνός ὁλόκληρου παραδοσιακοῦ ἀγροτικοῦ πολιτισμοῦ, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι δέν ἔπαιξε πρωταρχικό ρόλο καί ὁ τρόπος παραγωγῆς. Ἀναγνωρίζοντας στή μορφή τοῦ μύλου τό σύμβολο μιᾶς τεχνολογίας πού κυριάρχησε ἕνα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, προσπαθήσαμε νά ἀποδείξουμε τή σημασία τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Μιά ἀνάλογη ἀνάλυση θά μποροῦσε νά φέρει σέ φῶς τήν ἀνάπτυξη τῶν δομῶν πού ἐξασφάλισαν τό θρίαμβο τῆς ἀτμομηχανῆς. Ἡ προσπάθειά μας θέλησε νά ὑπογραμμίσει ὅτι μέσα στά πλαίσια τοῦ φε-

2. A. Eliard, «La société paysanne et le modèle de l'image du bien limité: étude critique», *Annales de l' Université de Toulouse Le Mirail*, Homo XII, 1973.

ουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς ὑπῆρξαν διάφοροι συνδυασμοί σχέσεων ἀνάμεσα στήν ἰδιοκτησία καί τήν ἐκμετάλλευση. Γι αὐτό, ἐξ ἄλλου, δέν μᾶς ἐξέπληξε τό γεγονός ὅτι, μέσα στό 19ο αἰώνα, καί γιά ἕνα πολύ μικρό χρονικό διάστημα, ἡ τέχνη τοῦ μύλου γνωρίζει καινούργια ἄνθηση (σύντομη βέβαια) χωρίς τήν ὕπαρξη φεουδαρχικῶν ἐπιταγῶν.

Ἀπό τό 12ο μέχρι τό 19ο αἰώνα, ὁ μύλος ἀποτελεῖ τό κλειδί τῆς οἰκονομίας, καί ἡ διαιώνισή του μαρτυρεῖ τή δύναμη παραδόσεων ριζωμένων μέσα στίς λαϊκές κοινωνίες. Ποιά εἶναι τά συστατικά στοιχεῖα τῆς παράδοσης; Πρῶτο, ἡ τεχνική πού διαιωνίζεται μέ κάθε δυνατό τρόπο μέ τή βοήθεια τῶν προφορικῶν καί πρακτικῶν διδασκαλιῶν, πού ἀποσκοποῦν στήν ἐπανάληψη, τήν ἀπομίμηση προτύπων, τήν κληρονομική μεταβίβαση τοῦ ἐπαγγέλματος. Δεύτερο, ἡ κουλτούρα πού χαρακτηρίζεται ἀπό τή γενεσιουργό δύναμη τῶν εἰκόνων καί τῶν ἀντικειμένων τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ μύλος, οἰκουμενική τεχνική, ἀλλά καί πολιτιστική εἰκόνα, χαρακτηρίζει τήν κοινοτική, χωριάτικη οἰκονομία παραμένοντας πάντοτε στό ἐπίκεντρο τῆς λαϊκῆς δραστηριότητας, τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας, τῆς λαϊκῆς γιορτῆς. Ἔτσι, ἡ παράδοση ρυθμίζει τή διαδικασία ἐγκατάστασης καί κατασκευῆς, ὅπως καί τή διαδικασία τῆς πολιτιστικῆς ἀναπαράστασης. Ἐνῶ τό συμβόλαιο ἐργασίας καί ἐκμετάλλευσης ἀλλάζει μέ τόν καιρό, τά ἄτομα, οἱ οἰκονομικές καί δημογραφικές συνθῆκες, τά σχήματα τῆς σκέψης καί τῆς πράξης διαιωνίζονται ἀναλλοίωτα μέσα στήν παραδοσιακή κοινωνία μέχρι τή στιγμή τοῦ ἀργοῦ κατακερματισμοῦ της σέ χωριά.

Ἡ προσπάθειά μας θέλησε ν' ἀποδείξει τή σημαντική θέση τῆς βιοτεχνίας στήν παραδοσιακή κοινωνία. Εἰδικότερα, μιά παρόμοια μελέτη δέν θά μποροῦσε νά περιοριστεῖ στήν τεχνολογική ἄποψη μόνο, ἀλλά, ὑποχρεωτικά, ἔπρεπε νά ἐπεκταθεῖ καί στίς πιό λεπτές μορφωτικές, οἰκονομικές, κοινωνικές ἐπιπτώσεις πού κρύβονται πίσω ἀπό κάθε τεχνικό κατασκεύασμα καί, πρίν ἀπ' ὅλα, στήν κοινωνική στρωμάτωση.

Ὁ ἀστός, ὁ ἐργάτης, ὁ γαιοκτήμονας, δέν κατοικοῦν σέ σπίτια τῆς ἴδιας κατηγορίας. Αὐτό ὅμως δέν σημαίνει ὅτι τά σπίτια αὐτά κατασκευάστηκαν μέ βάση μόνο τό κριτήριο τῆς οἰκονομικῆς-εἰσοδηματικῆς κατάστασης. Ἕνα ὁλόκληρο πλέγμα τεχνικῶν συνταγῶν ἐκδηλώνεται καί χαρακτηρίζει τό γνήσιο πολιτισμό τῆς περιοχῆς.

Τό ἀντικείμενο τῆς ἔρευνάς μας ἦταν καί ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἡ παραδοσιακή τεχνολογία πού τήν ἐντοπίζουμε στό μέσο παραγωγῆς τοῦ ἀνεμόμυλου μέσα στόν εὐρωπαϊκό χῶρο. Σάν ἕνα ἀπό τά βασικότερα μέσα παραγωγῆς μιᾶς ὁλόκληρης ἐποχῆς, ὁ ρόλος τοῦ ἀνεμόμυλου δέν ἦταν μόνο τό ἄλεσμα, ἦταν καί κονωνικός. Τό ἄτομο πού τόν χειρίστηκε, ἡ σχέση «ἀφεντικοῦ-πελάτη», καί οἱ κοινωνικές σχέσεις τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας μέσα ἀπό τό πρίσμα τῆς λειτουργίας τοῦ ἀνεμόμυλου, ὅλα αὐτά ἀποτελοῦν σίγουρα ἕνα σημαντικό θέμα ἐθνολογικῆς ἀνάλυσης, πού θά μποροῦσε νά δικαιολογήσει, ὄχι μιά ἔρευνα γιά τήν ἀπαθανάτιση ἑνός ἐρειπίου καί τήν ἱκανοποίηση μιᾶς νοσταλγίας, ἀλλά μιά πραγματική, τεκμηριωμένη, ἐπιστημονική ἔρευνα.

Ἄν σήμερα, σέ πολλές κοινωνίες, εἶναι δυνατό νά διαπιστωθεῖ ἕνα κράμα τοῦ σύγχρονου καί τοῦ παραδοσιακοῦ, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιά τήν τελευταία θανάσιμη φάση τῆς μάχης ἀνάμεσα στή βιοτεχνία καί τή βιομηχανία. Ἀπό τή μάχη αὐτή, ὅλα δείχνουν ὅτι ἡ παραδοσιακή κοινωνία, σάν ἕνα οἰκονομικό, κοινωνικό, τεχνικό, πολιτιστικό σύστημα, πού ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα μικρόκοσμο τοῦ χωριοῦ, καί τοῦ ὁποίου χαρακτηριστικό σύμβολο εἶναι ὁ κόσμος τοῦ μύλου, εἶναι ἡ μεγάλη νικημένη.